

ABDÜLHAMİD DÖNEMİ
OSMANLI COĞRAFYASINDA
İSLÂMÎ İLİMLER

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Hidayet AYDAR

Arş. Gör. Ahmet SAYAR

Arş. Gör. Berna KAVUK

Arş. Gör. Sümeyye KILAÇ

İstanbul, 2019

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

© Eserin her türlü basım hakkı anlaşmalı olarak Ensar Neşriyat'a aittir.

ISBN : 978-605-7619-70-9

Sertifika No: 17576

Kitabın Adı

Abdülhamid Dönemi
Osmanlı Coğrafyasında İslâmî İlimler

Editörler

Prof. Dr. Hidayet AYDAR
Arş. Gör. Ahmet SAYAR
Arş. Gör. Berna KAVUK
Arş. Gör. Sümeyye KILAÇ

Yayın Yönetmeni

Hüseyin KADER
Adem SAYDAN

Yayına Hazırlayan

Hüseyin KAHRAMAN

Kapak & Mizampaj

Halil YILMAZ

Elektronik Kitap

İletişim

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.

Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sokak No: 7 Eyüpsultan / İstanbul

Tel: (0212) 491 19 03 - 04 Faks: (0212) 438 42 04

www.ensarneyriyat.com.tr siparis@ensarneyriyat.com.tr

HÜSEYİN EL-CİSR'İN EL-HUSÛNÜ'L-HAMÎDİYYE ADLI ESERİ VE NASLAR ÜZERİNDEKİ BİRTAKIM ŞÜPHELERE VERDİĞİ CEVAPLAR

Ömer FİDANBOY*

GİRİŞ

Geçmişten günümüze Kuran ile bilim arasındaki ilişki üzerine birçok araştırma yapılmıştır. Objektif bir şekilde yapılan çalışmaların tamamında görülmektedir ki Kuran, evrenin ve içindeki varlıkların vücut sebeplerini beyan eden mütahiş bir ontoloji ortaya koymaktadır. Buna herhangi bir alternatif ontoloji sunmak imkânsızdır.

Bu çalışmamızda Kuran ile bilim arasındaki ilişkiye değinen ve bu hususta varid olan şüpheleri ele alan Suriyeli büyük âlim Hüseyin el-Cisr'in *el-Husûnü'l-Hamîdiyye* adlı eserini inceleyecek ve naslar üzerinde varid olan şüpheleri cevaplandıracağız.

Hayatı hakkında malumat verecek olursak, asıl adı Hüseyin b. Muhammed b. Mustafa et-Tarâblusî (1845-1909) olan el-Cisr, 23 Ramazan 1261 (25 Eylül 1845) tarihinde Suriye-Trablusşam'da doğmuştur.¹ Hayatının ilk aşamalarında büyük badireler atlatan el-Cisr, henüz bir yaşını doldurmadan babasını ve on yaşında iken annesini kaybetmiştir. Daha sonraları amcası Şeyh Mustafa el-Cisr'in himayesine geçmiştir. Gençliğinden itibaren kendisini ilme adayıp ilk eğitimine Trablus'ta başlamıştır. Buradaki eğitimini tamamladıktan sonra Ezher'e gidip orada özellikle aklî ve tabiî ilimlerde kendini geliştirmiştir.² Amelde Şafiî, akidede ise Eş'arî olup kitaplarında bu yönde görüşler ortaya koymuştur.³

* Araştırma Görevlisi, Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelâm Anabilim Dalı, Diyarbakır/Türkiye, (omerfarukfidanboy@gmail.com)

1 Hayruddin b. Mahmud b. Muhammed ez-Ziriklî, *el-'alam*, (Daru'l-İlmi li'l-Melayîn, y.y., 2002) , 2:258; Amr b. Rıda b. Muhammed Kehhale, *Mucemu'l-müellifin*, (Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrût h.1408), 4: 58; Tamir Muhammed Mahmud, *Mehhecu eş-Şeyh Muhammed Reşid Rıza fi'l-akide*, (Daru Macid Asîrî, y.y.), h.1425, 67; Çelebi, *Hüseyin el-Cisr*, DİA., 18: 537.

2 Ziriklî, *el-'alam*, 2: 258; Tamir Muhammed, *Mehhecu eş-Şeyh Muhammed Reşid Rıza*, 67-68; Çelebi, *Hüseyin el-Cisr*, DİA., 18: 537.

3 Tamir Muhammed, *Mehhecu eş-Şeyh Muhammed Reşid Rıza*, 68.

El-Cisr, II. Abdülhamid döneminde modern eğitim sisteminde ulum-u di- niye ile pozitif ilimlerin bir arada verilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu çerçe- vede 1879'da Trablus'ta el-Medresetü'l-Vataniyye adındaki medreseyi açıp bu- ranın başına geçmiştir. Eğitim dili Arapça olan bu medresede Kâmil el-Mikâti, Reşid Rızâ (1865-1935), Abdülkerim Uveyda, Saîd Kirâmî, Abdülkâdir el-Mağ- ribî (1867-1956) gibi düşünürler yetişmiştir. Fakat bu medrese varlığını pek fazla sürdürememiş ve Mart 1882'de birtakım gerekçeler gösterilerek kapatılmıştır.⁴ Bundan dolayı el-Cisr, geçirdiği birkaç ilmi seyahat nihayetinde Trablusşam'a dönüp ilmi çalışmalarını burada sürdürmüş ve h. 13 Receb 1327 (m. 31 Temmuz 1909) tarihinde burada vefat etmiştir.⁵

El-Cisr kaleme almış olduğu eserlerde genelde Osmanlı Devleti, özelde ise II. Abdülhamid hakkında müspet ifadeler kullanmış ve bunların ehemmiyetleri- nin altını çizmiştir. Hatta yazmış olduğu eserlerin bir kısmını II. Abdülhamid'e ithaf ederek ona vermiş olduğu değeri bariz bir şekilde ortaya koymuştur. Aynı zamanda dış mihraklara karşı II. Abdülhamid'in benimsemiş olduğu siyaseti des- teklemiş ve yanında yer almıştır.⁶

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi el-Cisr, Dünya'da varid olan hadisattan haberdar olmakla beraber ilim-bilim ilişkisi üzerinde durmuş ve bu ikisi arasın- daki kuvvetli uyumu ortaya koymaya çalışmıştır. Bu hususta el-Cisr'in dışında birçok İslâm âlimi Kuran ile bilim arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkinin keyfiyetini ortaya konmaya çalışmış ve Kuran ile bilim arasında herhangi bir paradoksun olmadığını savunmuştur.

Evren ile alakalı araştırmalarda bulunulup bilgi edinilmesinde herhangi bir sakınca görmeyen el-Cisr, tüm bunlarla beraber Şeriat'ın asıl gayesinin bu olmadığını, insanoğlunun dünyaya gönderilişindeki asıl gaye ve hedefin "mârifet- ullah" olduğunu ve evren ile alakalı tüm bilgilerin bu hedefe hizmet eden aletler olduğunu vurgulamıştır.⁷ Bu çerçevede evren ile ilgili nasslara yönelik tereddüt- leri ele alıp nasslar üzerinde varid olan şüpheleri gidermeye çalışmıştır.⁸ Bununla beraber Hz. Âdem ile Hz. İsa'nın yaratılışı, Ashâb-ı Kehf'in durumu gibi olayları konu edinen nassları ilim-bilim çerçevesinde değerlendirmiş;⁹ Rüya, sihir, nazar

4 Tamir Muhammed, *Mehhecü eş-Şeyh Muhammed Reşid Rıza*, 49, 69; Çelebi, *Hüseyn el-Cisr*, DİA., 18: 537-538.

5 Kehhale, *Mucemu'l-müellifin*, 4: 58; Çelebi, *Hüseyn el-Cisr*, DİA., 18: 537-538.

6 Çelebi, *Hüseyn el-Cisr*, DİA., 18: 538.

7 Hüseyn el-Cisr, *el-Husûnü'l-Hamidiyye li'l-muhâfaza 'ale'l-'akâ'idi'l-İslâmiyye*, Tashih, Rıdvan Mu- hammed, (el-Mektebetü't-Ticariyyeti'l-Kubra, Ezher h. 1351), 159-162.

8 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamidiyye*, 176-182.

9 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamidiyye*, 189-191.

vb. parapsikolojik olaylarla ilgili naslar üzerinde ileri sürülen yorumları çağdaş ilmî verilerle açıklamış ve bunlar arasında herhangi bir çelişkinin bulunmadığını ifade etmiştir.¹⁰ Ayrıca el-Cisr'e göre şer'î delillerin te'vil edilebilmesi için zâhirî manalarına aykırı aklî bir delilin bulunması yeterlidir. Kendisi de böyle durumların vaki olduğu hususlarda mevcut nasları akla ve bilime uygun bir şekilde te'vil etmiştir.¹¹

1. EL-HUSÛNÜ'L-HAMÎDİYYE

Kitabın tam olarak adı “*el-Husûnü'l-Hamîdiyye li-muhâfazati'l-'akâ'idi'l-İslâmiyye* veya *el-Husûnü'l-Hamîdiyye li'l-muhâfaza 'ale'l-'akâ'idi'l-İslâmiyye*”dir. El-Cisr, bu kitabı isminden de anlaşılacağı üzere II. Abdülhamid'e ithafen kaleme almıştır.¹² Eserde yazar İslâmî esasların aklî ve ilmî gerçeklerle tam bir uyum içerisinde olduğunu ortaya koymuştur. XIX. yüzyıl pozitivizmine karşı İslâm inancını güçlü bir şekilde savunmuş önemli bir kelim kitabıdır.¹³ Ayrıca *el-Husûnü'l-Hamîdiyye* adlı bu eser, el-Cisr'in daha önceleri kaleme aldığı *er-Risâletü'l-Hamîdiyye* adlı eserin konularının çoğunu özetle tekrar ettiği veciz bir eserdir.¹⁴

Eserin Kahire'de üç baskısı bulunmakta olup Mustafa Zihni Efendi (1846-1913) tarafından mukaddime ve hatime dışındaki yerler *Savâbü'l-keâm fî akâidi'l-İslâm* adı altında Türkçeye çevrilmiştir. Ayrıca Mehmed Nûrullah Efendi (v. 1335/1917) tarafından *el-İnâyâtü'r-Rabbâniyye fî tercemeti Kitâbi'l-Husûn li-muhâfazati'l-akâidi'l-İslâmiyye* adında başka bir tercümesi daha bulunmaktadır.¹⁵

El-Cisr, batı felsefesinin yayılması, tercüme faaliyetlerinin artması ve bazı muasır düşünürlerin bu minvalde fikirler ortaya koyması üzerine Müslümanların zihninde bir takım şüpheler oluştuğunu ve bu şüphelerin ancak İslâm akaidinin naklî ve aklî delillerle sarîh bir şekilde ortaya konularak giderilebileceğini belirtmiştir. Bu çerçevede yeni eserlere ihtiyaç duyulduğunu ve bu kitabı da bu amaç doğrultusunda kaleme aldığını ifade etmiştir.¹⁶

10 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 192 vd.

11 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 157; İlyas Çelebi, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, DİA., 18: 419.

12 Çelebi, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, DİA., 18: 418.

13 Çelebi, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, DİA., 18: 419.

14 Çelebi, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, DİA., 18: 419.

15 Çelebi, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, DİA., 18: 419.

16 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 3; Çelebi, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, DİA., 18: 419.

Bu kitap, bir mukaddime, üç bölüm (bab) ve bir hatimedden oluşmaktadır.¹⁷ Üçüncü bölüm, itikadî konuların dayandığı bazı naslar hakkında öne sürülen şüphelerin giderilmesine ayrılmıştır. Müellif burada bazı nasların zâhirî manalarına yönelik itirazları cevaplandırmaya çalışmış, bunları akla ve bilime uygun bir şekilde yorumlamıştır.¹⁸

Hüseyin el-Cisr'in eserlerinin sayısı tam olarak bilinmemekle beraber yaklaşık kırk yedi eser kaleme aldığı söylenmektedir. Bunlardan meşhur olanları şöyledir:¹⁹

1. *er-Risâletü'l-Hamîdiyye fî Hakîkati'd-diyâneti'l-İslâmiyye ve Hakîyyeti's-şer'î'ati'l-Muhammediyye,*

2. *el-Husûnü'l-Hamîdiyye li-muhâfazati'l-'akâ'idi'l-İslâmiyye,*

3. *Hediyetü'l-elbâb fî cevâhiri'l-âdâb,*

4. *Zinetü'l-maşûne,*

5. *İlmü terbiyeti'l-etfâl ve sa'âdeti'n-nisâ' ve'r-ricâl,*

6. *Riyâdü Tarâbulusi's-Şâm,*

7. *Sîretü Mühezzibi'd-Dîn,*

8. *Nüzhetü'l-fıkr fî (menâkıbi) tercemeti's-Şeyh MuHammed el-Cisr,*

9. *el-İşârâtü'l-laîfe,*

10. *Şehâdet-i Tevâtürî,*

11. *Zahîretü'l-me'âd fî fezâ'ili'l-cihâd,*

12. *el-Kevâkibü'd-dürriyye fî'l-fünûni'l-edebîyye.*

13. *İşârâtu't-Taât fî Hukmi Salati'l-Cemaat*

2. HÜSEYİN EL-CİSR'İN *EL-HUSÛNÜ'L-HAMİDİYYE* ADLI ESERİNDE NASLAR ÜZERİNDEKİ BİRTAKIM ŞÜPHELERE VERDİĞİ CEVAPLAR

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi kitabın üçüncü bölümü itikadî konuların dayandığı bazı naslar üzerine varid olan bir takım şüphelerin giderilmesine ayrılmıştır. Bu bölüm üç mukaddime ve dört fasıldan oluşmaktadır.²⁰ Bu üç mukad-

17 Çelebi, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye, DİA.*, 18:418.

18 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 157; Çelebi, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye, DİA.*, 18: 419.

19 Ziriklî, *el-'alam*, 2: 258; *Kehhale, Mucemu'l-müellifin*, 4: 58; Çelebi, *Hüseyin el-Cisr, DİA.*, 18: 539.

20 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 157.

dimenin içeriği hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra el-Cisr'in nasllara ilişkin şüphelere vermiş olduğu cevapları ele alacağız.

Birinci Mukaddime: Gerek itikadî hususlarda gerekse ibadet ahkâmında *nusus-u şer'îyye* dendiğinde akla gelen ilk şey Kuran ayetleri ve Hz. Peygamberin sahih hadisleridir.²¹ Bu nasllar ele alınırken zahirî manaya ters düşecek akli kesin bir delil bulunmadıkça zahirî manalar dikkate alınmalı ve te'vile gitmekten kaçınılmalıdır. Ancak böyle akli kesin bir delil bulunur ve Şâr'î'in asıl gayesinin zahirî mana olmadığı anlaşılır ise o takdirde muradı-İlahî'ye muvafık te'villerde bulunulabilir. Ehl-i sünnet'in bu tarz durumlarda kullanmış olduğu genel metot bu şekildedir.²²

Ehl-i sünnet, katî-aklî delillere büyük bir önem atfetmiş ve bu delillerin tamamen reddetmenin kişiyi Hz. Peygamberin nübüvvetini inkâra kadar götürebilecek tehlikeli bir husus olduğunu belirtmiştir. Zira nübüvvetin en büyük delillerinden olan mu'cize dahi başlı başına akli bir delildir. Bundan dolayı bu delilleri inkâr etmek dolaylı yoldan şer'î birçok hususun inkârı anlamına gelecektir ki bu sakınılması gereken bir husustur. Ancak bu delillerin sadece akli olmaları yeterli olmayıp katî olmaları da gerekmektedir. Bu çerçevede zahirî manaya ters düşecek akli delil kat'î değil de zannî olursa o takdirde naslların zahirî manaları baz alınmalı ve te'vile gidilmemelidir. Zira itikadî hükümlerin zann üzerine bina edilmesi söz konusu olamaz.²³

İkinci Mukaddime: Katî akli veya şer'î bir delilin bulunması haricinde itikadî hususlarda hiçbir şeye inanma zorunluluğumuz olmadığı gibi Hz. Peygamber (a.s) dışında da hiç kimseyi taklid etme gibi bir yükümlülüğümüz yoktur.²⁴ Bu çerçevede el-Cisr'e göre şer'î meselelerde bazı naslları te'vil eden âlimlere uymamız onları taklid ettiğimiz anlamına gelmemektedir. Zira taklid edilen o âlimler değil, onların nasllardan anladıklarıdır. Çünkü o âlimler bu hususları bizlerden daha iyi anlamışlardır. Dolayısıyla bu durum naslları taklid etmekten öte bir şey değildir.²⁵

El-Cisr, asrımızda bazı bilim adamlarının körü körüne taklid edildiğini ve bu durumun çoğu zaman onlara uyan kişileri haberleri olmadan dinden çıkardığını belirtmiştir. Ona göre her ne kadar bilimsel bir hususta bilim adamlarının çoğu aynı şeyi savunsa da bizler Ümmet'in icma'ı dışında hiçbir icma'ya uymak

21 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 157.

22 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 157-158.

23 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 158-159.

24 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 159.

25 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 160.

mecburiyetinde olmadığımızdan bilim adamlarının bütün görüşlerine uymak zorunda değiliz. Zira bilim adamlarının veya filozofların icmaları hatadan masûn değildir. Ancak Hz. Peygamber ümmetinin yanlış üzerinde icma etmeyeceklerini²⁶ belirterek Ümmet'in icma'ı'nın hatadan masûn olduğunu ortaya koymuştur. Ümmetin icmandan kasıt, içtihat ehli olan âlimlerin şer'î bir konu üzerindeki fikir birliğidir.²⁷

Bilim adamlarının özellikle uzay ile akalı tezlerinin çoğu zannî ve tahmini delillere dayanmaktadır. Ayrıca bu tezler “قياس الغائب على الشاهد”-gaibin şahide kıyası” şeklinde bir metot kullanılarak oluşturulduğundan sağlam sonuçlar vermemektedir. Ayrıca Mütেকaddimûn dönemi filozoflarının iddialarının birçoğunun sonraki dönem Mütעהhirûn filozofları tarafından çürütülmesi, bu görüşlerin tutarsızlığını daha net ortaya koymaktadır.²⁸

Üçüncü Mukaddime: Yüce Allah tarafından indirilmiş tüm şeriatların ana gayesi; sıfatları ile beraber insana yaratanı tanıtmak ve dünya ile ahiret hayatlarına bir disiplin kazandırmaktır. Kozmolojik olayları aydınlatmak ve yer-gök bilimleri üzerinde araştırmalar yapmak ise şeriatın asıl gayelerinden değildir. Zira bu gibi şeyler kimi zaman kişiye fayda verirken kimi zamanda mücerred bir bilgilerden öteye geçmemektedir. İşte burada bu hususlara değinilip konu ile alakalı bir takım beyanatlarda bulunulacaktır.²⁹

2.1. Yıldızların Konumu

Evrende yaklaşık 200 milyar galaksi mevcuttur ve her galakside ortalama 200 milyar yıldız bulunmaktadır. Bu yıldızların çoğunun gezegenleri ve bu gezegenlerin de uyduları vardır. Tüm bu gök cisimleri ince hesaplarla saptanmış yörüngelere sahiptir. Ve milyonlarca yıldır her biri kendi yörüngesinde diğerleriyle kusursuz bir uyum ve düzen içinde akıp gitmektedir.

Yüce Allah gökleri, onlar üzerinde Kürsî'yi, onun üzerinde Arş'ı yaratmış ve bunlar arasına çok uzak mesafeler koymuştur.³⁰En yakın göğü yıldızlarla süslemiştir.³¹ (Kürsî, yedi kat göğün üstünde bunları çepeçevre kuşatandır. Arş ise Kürsî'yi kuşatandır.) İslâm âlimlerinin çoğuna göre bu yıldızlar bize açık bir şekilde görüldüğü üzere bizzat dünya semasındadır. Böyle olduğu takdirde her-

26 İbni Mace Ebu Abdillah, *Babu's-sevadi'l-'azam*, thk. Muhammed Fuad, (Daru l-hyai'l-Kutubi'l-Arabiyye, y.y.), ts., 2: 1303.

27 Cisir, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 160-161.

28 Cisir, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 161.

29 Cisir, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 162-163.

30 Cisir, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 163.

31 İlgili ayetlere bkncz. Saffât, 37/6; Mülk, 67/5; Hier, 15/16.

hangi bir problem yoktur. Zira ayetin zahirinden anlaşılan da budur. Ancak bazı âlimler bu yıldızların gök kubbede çakılı olmadıklarını ve gök ile yer arasındaki boşlukta olduklarını savunmuşlardır.³² Dolayısıyla en yakın sema'nın yıldızların bulunduğu alanın ötesinde olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu iddialarını kesin aklî delillerle ispat edecek olurlarsa yapılması gereken şey, yıldızların en yakın sema'da olduğunu ifade eden nassların uygun bir şekilde te'vil edilmesidir.

Öncelikle Kuran'daki ayetler ile bilimsel araştırmalardan çıkan sonuçlar arasında herhangi bir paradoks yoktur. Zira kâinattaki olup biten her şey Yüce Allah'ın hükmü ve iradesi ile gerçekleşmektedir. Böylece Onun buyruğunun dışında bir şeyin vuk'u bulması mümkün değildir.

Sorumuza gelecek olursak; "Sema" kelimesi Kuran'da 116 ayette, 120 kere geçmektedir. "Sema"nın çoğulu olan "semavat" kelimesi ise 118 ayette 190 kere geçmektedir.³³ Bu kelime müennes ve müzekker olarak kullanılabilir. Ayrıca bu kavram Kuran'da birçok farklı anlamda kullanılmıştır. Tavan, gök, üst; her bir şeyin üst tarafı, yukarı taraf, yörünge, meleklerin yurdu olan yüksek yerler, bulut, yağmur gibi manalar bu kelimenin anlamlarından birkaçıdır.³⁴

"Dünya" kelimesi ise ism-i tafdil olup "ednâ"nın müennesidir. "Denâet" yahut "dünüv"den türeyen bu kelime "en yakın" anlamına gelmektedir.³⁵ "سماء الدنيا" ifadesinin zahirinden de anlaşıldığı üzere yıldızlar en yakın gökte yer edinmektedir. Ayrıca dikkat edilirse ayette "dünya semasını kandillerle kaplattık" değil, "donattık/süsledik" ifade geçmektedir. El-Cisr, ayet üzerinde birtakım analizlerde bulunarak; kendileriyle süsleme işi yapılan yıldızların yeryüzüne en yakın gökte olamayabileceğini ve kesin aklî deliller bunu ispat ettiği takdirde mevcut ayetin uygun bir şekilde te'vil edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.³⁶ Güneş, Dünya'ya 150.000.000 kilometre uzaklıkta olmasına rağmen bizlere Dünya semasını süslüyor olarak görülmektedir. Bu çerçevede en yakın gökyüzünün yıldızlarla süslediğini ifade eden ayetleri³⁷ te'vil etmemiz gerekmektedir. Şöyle ki;

32 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 164.

33 Abdülbaki Muhammed Fuad, *Mucemul-mufehres li elfazil-Kuranil-Kerim*, (Darul-Hadis, Kahire, 2001), 445-450.

34 Muhammed b. Mükrim b. Ali b. Münzir el-Ensari, *Lisanu'l-Arab*, Daru Sadır, Beyrut h.1414,14: 398; Muhammed b. Muhammed Murtaza ez-Zebidi, *Tacu'l-Arûs min Cevahiri'l-Kamûs*, (Daru'l-Hidaye, y.y.), t.s., 38: 301.

35 Ebu'l-Kasım Mahmud b. Amr Carullah ez-Zamahşerî, *el-Keşşaf an Hakaiki Ğavamidi'l-Tenzil*, (Daru'l-kitabi'l-Arabî, Beyrut h.1407), 4: 577; İbni Münzir, *Lisanu'l-Arab*, 14: 271-272; Zebidi, *Tacu'l-Arûs*, 38: 73.

36 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 164.

37 İlgili ayetlere bkz. Saffat, 37/6; Mülk, 67/5; Hicr, 15/16.

Yeryüzünden bakınca yıldızların gökte olduğu vehmedildiğinden ve bizlere öyle görüldüğünden Kuran’da şekilde edilmiştir.³⁸

Fahredden Râzî (v. 606/1210) de mevcut nass ile bilim arasında herhangi bir paradoks olmadığını şu ifadeleriyle ortaya koymuştur. *وذلك لأن السموات إذا كانت شفافة فالكواكب سواء كانت في السماء الدنيا أو كانت في سموات أخرى فوقها، فهي لا بد وأن تظهر في Zira semavat-gökler şeffaf olduğundan, yıldızlar ister en yakın gökte isterse başka bir gökte bulunsun her halükarda bizlere en yakın dünya semasındaymiş gibi görünecektir.*³⁹

Ayrıca mavi olarak bizlere görünen şeyin göğün değil de havanın rengi olduğunu yani semanın bizlere görülmeyecek kadar uzakta olduğunu dolayısıyla görülmeyen bir şeyin nasıl var olduğunu söyleyenlere el-Cisr; *لا يلزم من عدم الوجود عدم الوجود* “bir şeyi bulamamak-görememek o şeyin mevcut olmadığı anlamına gelmemektedir. Böyle davranıldığı takdirde birçok şeyin inkârı lazım gelir ki bu batıldır”⁴⁰ cevabını vermiştir.

2.2. Dünyanın Şekli

Geçmişten yakın zamanımıza kadar tartışılmış diğer bir konu ise yeryüzünün yuvarlak mı düz mü olduğu hususudur. El-Cisr’e göre âlimlerinin çoğu Kuran’daki *والأرض بعد ذلك دحاهما* “Ardından yeri düzenleyip döşedi” (en-Naziât, 79/30) ayetinin zahirine sarılarak yeryüzünün düz olduğunu savunmuşlardır. Astronotların iddiaları katî aklî delillerle ispat edilebilecek nitelikte kuvvetli olur ve bilimsel olarak ispatlanan bu iddialar Kuran’ın zahirine ters düşüyor ise o takdirde yapılması gereken nassların uygun ve münasip bir şekilde te’vil edilmesidir. Ancak bu deliller katî deliller değil de zannî delillerden müteşekkil ise o takdirde bu iddiaların hiçbir kıymeti olmayıp reddedilmelidir.⁴¹

El-Cisr de yeryüzünün düz ve durgun olduğunu savunanlardandır. Zira ona göre yeryüzünün hareket ettiğine dair hiçbir şer’î delil mevcut değildir. Bu takdirde yapılması gereken ayetlerin zahirinden de anlaşılacağı üzere dünyanın düz ve hareketsiz olduğunu kabullenmektir. Bununla beraber el-Cisr, dünyanın yuvarlak ve hareket halinde olduğunu savunan âlimlerin görüşlerine uymanın kişinin imana herhangi bir zarar vermeyeceğinin altını çizmiştir.⁴²

38 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 164.

39 Ebu Abdillah Muhammed b. Amr Fahreddin er-Razî, *Mefatihü'l-Ğayb(Tefsîrü'l-Kebîr)*, (Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut h.1420), 30: 583.

40 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 168-169.

41 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 169.

42 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 172.

Fahreddin Râzî'nin de aralarında bulunduğu diğer İslâm âlimleri ise dünyanın yuvarlak olduğunu savunup mevcut ayeti te'vil etmişlerdir.⁴³ “Ardından yeri düzenleyip döşedi” (en-Naziât, 79/30) ayetinde “دحو-dahv” kelimesinin “yeri düz etme” manasında olmadığını aksine “yeryüzünü yurt olmaya elverişli olacak bir şekilde düzeltmek” olduğunu savunmuşlardır.⁴⁴

“O (c.c), yeri sizin için döşek yapandır” (el-Bakara, 2/22) ayetini ise ومعنى جعلها فراشاً أن جعل بعض جوانبها بارزاً ظاهراً عن الماء، مع ما في طبعه من الإحاطة بها، وصيرها متوسطة بين الصلاة واللطافة حتى صارت مهياً لأن يقعدوا ويناموا عليها كالفرش المبسوط، وذلك لا يستدعي كونها مسطحة، لأن كرية شكلها مع عظم حجمها. واتساع جرمها لا تأبي الافتراض عليها şeklinde tefsir eden Beyzâvî, yerin döşek olmasını yerleşip oturmaya ve yaşama sebeplerini elde etmeye elverişli olması olarak ele almıştır. Ayrıca bazılarının iddia ettiği gibi astronomi ilminde ispatlanmış olan yeryüzünün kürelik gerçeğine aykırı olmadığını savunarak Kuran ayetleri ile bilim arasında herhangi bir paradoksun olmadığını ifade etmiştir.⁴⁵

“Gökleri ve yeri hak ve hikmete uygun olarak yaratmıştır. Geceyi gündüzün üzerine örtüyor, gündüzü de gecenin üzerine örtüyor” (ez-Zümer, 39/5) ayeti de bu hususta üzerinde kafa yorulması gereken bir ayettir. Zira Kuran'ın evreni tanıtan ayetlerinde kullanılan ifadeler oldukça dikkat çekicidir. Üstteki ayette “sarıp örtmek” olarak tercüme edilen Arapça kelime “تكوير-tekvir”dir. Bu kelimenin Türkçe karşılığı, “yuvarlak bir şeyin üzerine bir cisim sarmaktır. Arapça sözlüklerde “başa sarık sarma” gibi yuvarlak cisimleri içeren fiiller için bu kelime kullanılmaktadır.⁴⁶ Bu çerçevede ayette, gecenin ve gündüzün birbirlerinin üzerlerini sarıp-örtmeleri (tekvir etmeleri) konusunda verilen bilgi, aynı zamanda Dünya'nın aslında yuvarlak olduğuna işaret etmektedir.

2.3. Dünyanın Hareketi

El-Cisr, yeryüzünün hareket ettiğine veya yerinde sabit olduğuna dair açık şer'î bir delilin bulunmadığını ancak bununla beraber Kuran'daki bazı ayetlerden⁴⁷ anlaşıldığı üzere yerinde duranın Dünya, hareket halinde olanın ise Güneş olduğunu iddia etmiştir. Ancak tüm bunlara rağmen şayet bilim kesin ve net delillerle dünyanın hareket ettiği ispat edilirse o takdirde mevcut ayetlerin uygun bir şekilde te'vil edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁸

43 Razî, *Mefatihü'l-Ğayb*, 31: 46.

44 Razî, *Mefatihü'l-Ğayb*, 31: 46; Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 169.

45 Nasiruddin Ebu Said Abdullah b. Muhammed eş-Şirazi el-Beydavî, *Envarü'l-Tenzil ve Esrarü'l-Tevîl*, thk. Muhammed Abdurrahman, (Daru İhyai'l-Turasi'l-Arabî, Beyrut h.1418), 1: 55.

46 İbni Münzir, *Lisanu'l-Arab*, 5: 156; Zebîdî, *Tacu'l-Arûs*, 14: 80-81.

47 Bknz. Yasin, 36/38.

48 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 170.

El-Cisr'in, yeryüzünün hareket ettiğine veya yerinde sabit olduğuna dair açık şer'î bir delil olmadığına dair iddiası kanaatimizce yerinde değildir. Zira Kuran'daki bazı ayetlerde açık bir şekilde dünyanın hareket halinde olduğunu anlamak mümkündür. "Dağları görürsün, onları hareketsiz sanırsın. Hâlbuki onlar bulutların geçişi gibi (hızlı) hareket ederler. Bunu, her şeyi sağlam ve yerli yerince yapan Allah yapmıştır. Şüphesiz O, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır" (en-Neml, 27/88) ayeti bunun en bariz örneğidir. Beydâvî' bu görüşte olup ayeti tefsir ederken، وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسِبُهَا جَمَادًا ثَابِتَةً فِي مَكَانِهَا. وَهِيَ نَمْرٌ مَرَّ السَّحَابِ فِي السَّرْعَةِ، "Büyük cisimler tek bir istikamette hareket ettiği zaman hareket ettikleri anlaşılmaz (hiç fark edilmez)" diyerek dünyanın yerinde sabit olmayıp hareket halinde olduğunu ifade etmiştir.⁴⁹

Her ne kadar Kuran'da sarıh bir şekilde güneşin dünyanın etrafında döndüğünü gösteren herhangi bir ayet olmasa da bilim kesin aklî delillerle ispatlamıştır ki güneş kendi ekseninde, dünya ise güneş etrafında dönmektedir. Dolayısıyla el-Cisr, bu durumda yapılması gereken şeyin; zahirinden güneşin dünya etrafında döndüğü anlaşılan "Güneş kendi yörüngesinde akar gider" (Yasin, 36/38) ayetinin uygun bir şekilde te'vil edilmesi olduğunu belirtmiştir.⁵⁰ Zira Dünyanın düz olduğunu iddia edenlerin düşmüş olduğu en büyük yanlışlardan biri "Güneş kendi yörüngesinde akar gider" (Yasin, 36/38) ayetini yanlış anlamalarıdır. Ayet dikkatlice incelendiğinde, güneşin dünyanın etrafında değil kendi yörüngesinde hareket ettiği anlaşılmaktadır. Astronomi uzmanlarının hesaplarına göre Güneş, Solar Apex adı verilen bir yörünge boyunca Vega Yıldızı doğrultusunda saatte 720 bin km'lik muazzam bir hızla hareket etmektedir. Bu, kabaca bir hesapla, Güneş'in günde 17 milyon 280 bin km. yol kat ettiğini gösterir. Güneş ve sistemi-ne dâhil gezegenlerin yaşının 3 milyar yıl olduğu tahmin edilmektedir.⁵¹

2.4. Yedi Kat Gök

Kuran ayetlerinde evren hakkında verilen önemli bilgilerden bir diğeri de gökyüzünün yedi kat olarak düzenlendiğidir: "O, yeryüzünde olanların hepsini sizin için yaratan, sonra göğe yönelip onları yedi gök hâlinde düzenleyendir. O, her şeyi hakkıyla bilendir." (Bakara, 2/29) Astronotların yedi kat göğü, arşı, Kürsî'yi, Kalemi, Levh'i cenneti ve cehennemi inkâr etmelerine değinen el-Cisr, bu hususlarda onların hiçbir ilmi veriye dayanmadan konuştuklarını ve tamamen gözleri ile görmedikleri her şeyi inkâra gittiklerini söylemektedir.⁵² Hâlbuki el-

49 el-Beydâvî, *Envaru'l-Tenzil*, 4:169.

50 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 170.

51 F. L. Breuseh, *Genel ve Anorganik Kimya*, Çev. Prof. Dr. E. Ulusoy, (İstanbul 1976), 58-59.

52 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 172.

Cisr; “Bizler ve onlar uzayın ve yıldızların varlığı hususunda fikir birliği içerisindeyiz. O takdirde yıldızların ötesinde Yüce Allah'ın yukarıda zikrettiğimiz varlıkları yaratmasına engel teşkil edecek şey nedir? Bizler onları duyu organlarımız ve teknolojik aletler vasıtasıyla idrak ve ispat edemiyor isek inkâr etmemiz mi gerekir? Böyle olduğu takdirde kâinattaki birçok şeyin inkârı gerekir ki bu imkânsızdır”⁵³ demekte ve bir şeyi bulamayıp görememenin o şeyin mevcut olmadığı anlamına gelmeyeceğini (لا يلزم من عدم الوجودان عدم الوجود) belirtmektedir.⁵⁴

Tüm bu varlıklar naslarda açık bir şekilde geçmekte olduklarından biz onların var olduğuna inanıyoruz. Birtakım bilim adamları onları inkâr etti diye mevcut nasları te'vile gidemeyiz. Zira her ne kadar bunların bilimsel olarak varlıklarına dair delil yok ise de aynı şekilde yok olduklarına dair herhangi bir delil de mevcut değildir. Dolayısıyla delilden mücerred olan bu iddiaların kabul edilmesi mümkün değildir.⁵⁵

Göğün yedi kat olduğu hususu çok önceleri tartışılmış bir husustur. Hatta Orta çağdaki âlimlere göre; her gezegenin bir gök katı (felek) vardır. (Gök katlarına felek de denilirdi).⁵⁶ Ancak Fahreddin er-Râzî, Arapça'da dönen her şeye felek dendiğini ifade etmiştir. Feleğin dönme olayının faili mi yoksa mahalli mi olduğu hususunun ise ihtilâflı olduğunu belirtmiştir.⁵⁷ Bunlara göre göklerin katları şunlardır: Felekül-Kamer (Ay Feleği), Felekül-Utarid (Merkür Feleği), Zühre Feleği, Şems Feleği, Mirrih (Mars) Feleği, Müşteri (Jüpiter Feleği), Zuhal (Satürn Feleği), Felekü's-Sevabit (sâbit yıldızlar feleği) ve kendisinde yıldızlar bulunmayan Felekül-A'zâm (Felekül-eflâk veya Semâ'us-Semâvât).⁵⁸

Günümüzde bilim, Dünya atmosferinin üst üste dizilmiş yedi farklı katmandan meydana geldiğini belirtmektedir. Her ne kadar bu görüş zayıf kabul edilse de bazı düşünürler ayetlerde zikredilen yedi sema'dan kastın bu olduğunu savunmuşlardır. Bu katmanlar;⁵⁹

1.Kat - Troposfer: Kalınlığı kutuplarda 8 km. ekvator da 17 km'ye kadar ulaşır. Bu kat bulutların büyük bir bölümünü kapsar. Yağmur, kar ve rüzgâr yalnızca Troposfer'de oluşur.

53 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 172.

54 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 169.

55 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 173.

56 Ortaçağ İslâm kozmolojisinde yıldızları taşıdığına ve hareket ettirdiğine inanılan şeffaf gök küre; gezegenlerin yörüngesi. İlhan Kutluer, *Felek, DİA.*, 12: 303.

57 Razi, *Mefâtihu'l-ğayb*, 22: 167-168.

58 Cemal Kurnaz, *Felek, DİA.*, 12: 306.

59 Erdoğan Baş, Sema, *DİA.*, 36,: 454.

2.Kat - Stratosfer: 50 km yüksekliğe ulaşır. Burada dünya için hayati önem taşıyan ozon tabakası da ortaya çıkar.

3.Kat - Mezosfer: Yüksekliği 85. km'ye kadar çıkar.

4.Kat - Termosfer: Burada sıcaklık giderek yavaşlayan bir tempoda artar.

5.Kat - İyonosfer: Bu bölgedeki gazlar iyon halinde bulunur. Radyo dalgalarının buradan tekrar dünyaya gönderilmesi sayesinde yeryüzündeki iletişim sağlanır.

6.Kat - Ekzosfer: 500 ila 1000. km'nin ötesinde, özellikleri tamamen güneşin etkinliklerine göre değişen tabakadır.

7.Kat - Manyetosfer: Burası dünyanın manyetik alanın kapladığı büyük bir boşluğu andıran alandır. Kısaca dünyayı koruyan manyetik alandır.

Bu konu ile alakalı diğer önemli bir husus ise “Böylece onları, iki günde (iki evrede) yedi gök olarak yarattı ve her göğe kendi işini bildirdi. En yakın göğü kandillerle süsledi ve onu korudu” (Fussilet, 41/12) ayetinde geçen “her göğe kendi işini bildirdi.” ifadesidir. Yani ayette Allah'ın her tabakayı belli bir görevle görevlendirdiği belirtilmektedir. Gerçekten, daha önceki bölümlerde de gördüğümüz gibi, yukarıda saydığımız tabakaların her birinin insanların ve yeryüzündeki tüm canlıların yararı açısından çok hayati görevleri vardır. Yağmurların oluşmasından, zararlı ışınların engellenmesine, radyo dalgalarının yansıtılmasından, gök taşlarının zararsız hale getirilmesine kadar her tabakanın kendine özgü bir işlevi bulunmaktadır. İşte bu, Kuran'ın mucizesinden başka bir şey değildir.

2.5. Yedi Kat Yer

Yeryüzünün yedi tabaka olduğu hususu tartışmalıdır. İslâm âlimlerinin büyük bir kısmı yer'in yedi kat olduğunu ifade eden nasları te'vil edip buradan muradın yedi bölge, kıta, iklim veya yer küredeki yedi tabaka olduğunu iddia etmişlerdir.⁶⁰ Kimileri ‘yedi kat yer’den muradın yedi kıta olan Avrupa, Afrika, Okyanusya, İki Asya ve İki Amerika olduğunu; kimileri ise denizle beraber doğu, batı, kuzey, güney, bu yüzdeki ve yenedünya yüzündeki malûm yedi kıtası olduğunu iddia etmiştir. Yer küresinin merkezinden en üst toprak katmanına kadar iç içe değişik yedi tabaka yada dört unsur olarak kabul edilen su, hava, ateş, toprak, madenler, bitkiler ve hayvanlar olabileceğini iddia edenlerin sayısı da az değildir.

60 Cısr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 173.

Hatta bazı Doğu bilginlerine göre, dünya gök tarafından idare edilmekte olup yedi iklimdir. Bu yedi iklimin her birini bir yıldız yönetmektedir. Bunlar şöyledir;⁶¹

Birinci İklim: Hint Diyarı bölgesini içine almakta ve Zuhâl yıldızı tarafından yönetilmektedir.

İkinci İklim: Çin diyarı bölgesini içine almakta ve Müşteri yıldızı tarafından yönetilmektedir.

Üçüncü İklim: Türk diyarı bölgesini içine almakta ve Mirrih yıldızı tarafından yönetilmektedir.

Dördüncü İklim: Horasan diyarı bölgesini içine almakta ve Güneş tarafından yönetilmektedir.

Beşinci İklim: Maveraunnehir diyarı bölgesini içine almakta olup Zühre yıldızı tarafından yönetilmektedir.

Altıncı İklim: Rum diyarı bölgesini içine almakta olup Utrait tarafından yönetilmektedir.

Yedinci İklim: Bulgar diyarı bölgesini içine almakta olup Ay tarafından yönetilmektedir.

Yada burada kastedilen yer kabuğunun katmanlarıdır ki bunlarda 7 kattır:⁶²

1.Kat: Litosfer(su)

2.Kat: Litosfer(kara)

3.Kat: Astenosfer

4.Kat: Üst manto

5.Kat: Alt manto

6.Kat: Dış çekirdek

7.Kat: İç çekirdek

Yeryüzünün yedi müstakil tabakadan oluştuğunu savunanların delilleri Abdullah b. Abbas'a nispet edilen rivayettir. EL-Cisr'e göre الارضون سبع “yer, yedi tabakadır” rivayeti, caizat-ı akliyeden olup yedi müstakil tabakanın var olabileceğini söylemiştir. Zira bu, yer küreden yüz binler kat büyük olan yıldızla-

61 Murat Uraz, *Türk Mitolojisi*, Mitologya Yayınları, İstanbul 1992, 34 vd.

62 Yavuz Unat, *Yer, DLA.*, 43: 478.

rı yaratan Yüce Allah'ın kudretinin dâhilindedir. Dolayısıyla bilim adamlarının bunları görememesi bunların mevcut olmadığı anlamına gelmemektedir.⁶³

“الله الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَنْزِلُ الْأَمْرُ بِبَيْنَهُنَّ” Allah, yedi kat gökleri ve yerden de bir o kadarını yaratandır. O'nun (yaratıcı) iradesi, bu ikisi arasında her an yenilenerek sürekli tecelli eder” (et-Talak, 65/12) ayeti bu husus için öne sürülen deliller arasındadır. Dolayısıyla el-Cisr, bu delillerin yeterli olduğunu ifade ederek burhandan mürecced konuşan bilim adamlarının sözlerine itimad edilmeyeceğini belirtmiştir.⁶⁴

Ancak İbni Kesîr (v. 774/1373), burada farklı bir yaklaşım içerisindedir. Zira ona göre rivayet sahih kabul edilse de bu söz Hz. Peygambere nispet edilmediğine göre söyleyen kim olursa olsun hiçbir şekilde delil teşkil etmez.⁶⁵

2.6. Hz. Zülkarneyn Kıssası

Kuran'da üzerinde tartışılan bir diğer husus da Hz. Zülkarneyn kıssasıdır. Kuran'daki “Güneşin battığı yere varınca, onu siyah balçıklı bir su gözesinde batar (gibi) buldu” (Kehf, 18/86) ayetinin zahirinden anlaşılan güneşin dünyadaki bir su gözesine battığıdır. Halbuki bilim katiyen ispat etmiştir ki güneş dünyadan katbekat büyük olup güneşin içerisine yaklaşık 1.3 milyon adet dünya sığdırılabılır. Dolayısıyla güneş gibi devasa bir varlığın kendisinden çok küçük bir varlığa girip sığması mümkün değildir. Ayrıca bilim güneşin dünyada batmadığını kesin olarak ispat etmiştir. El-Cisr, İslâm alimlerinin ayette mecazî bir anlatımın olduğunu ifade ettikleri ve bu çerçevede ayeti te'vil ettiklerini ifade etmiştir. Yani aslında güneş su gözesine batmamış, Zülkarneyn öyle gibi görmüştür. Bundan dolayı “وهي تغرب” “batıyordu” değil de “وجدها تغرب” “batar (gibi) buldu” ifade kullanılmıştır.⁶⁶ Bu durum kişinin “güneş dağın arkasında battı” ifadesine benzemektedir. Zira bu sözü söyleyen kişi güneşin hakikaten dağın arka tarafına battığına inandığından değil sadece kendisine öyle görüldüğünden böyle mecazî bir ifade kullanmıştır. Aynı zamanda bu durum yerkürenin yuvarlak olduğuna, küre şeklinde olduğuna da delil teşkil etmektedir. Dünyanın hareketi ile Güneş batmış gibi görünmektedir. Aslında Güneş batmamaktadır. Zira Dünya bir taraftan kendi eksenini etrafında dönerken, diğer taraftan da Güneş'in etrafında dönmektedir.

63 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 173.

64 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 174.

65 Cisr, *er-Risâletü'l-Hamîdiyye fî Hakîkatü't-diyâneti'l-İslâmîyye ve Hakîkiyyeti's-şer'i'ati'l-Muhammedîyye*, ter. Manastırlı İsmail Hakkı, (İstanbul 1980), 321.

66 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 174-175.

2.7. Melekler ve Cinler

Eserde ele alınan bir diğer husus ise melek ve cinlerin varlığıdır. Melekler Allah'ın izniyle istedikleri şekle girebilen nurani varlıklardır. Birçok farklı şekle bürünebilen bu nuranî varlıklar çok kısa zamanda gök ile yer arasındaki mesafeyi kat edebilmekte olup insan gücünün yetmeyeceği işleri kolayca yapabilmekteler. Cinler ile aralarındaki fark şu ki; cinler, melekler gibi nurani varlıklar olmayıp ateşten yaratılmış, mükellef ve kendi aralarında mümin-kâfir diye ikiye ayrılmış bir taifedir. Dolayısıyla cinler, sırf hayır için yaratılmayıp içlerinde iyiler bulunduğu gibi kötüler de bulunmaktadır. El-Cisr, melekler ve cinler ile alakalı birtakım şüphe ve itirazlarda bulunanlara şöyle cevap vermektedir; “Yüce Allah'ın kudreti göz önünde bulundurulduğunda melekleri ve cinleri hava gibi latif bir maddeden veya esir diye nitelendirilen maddeden yaratmış olması ve onları olağan üstü birtakım yeteneklerle donatmış olması aklen mümkündür. Bu çerçevede esir maddesi gibi, meleklerin ve cinlerin şeffaflıkları sebebiyle bizlere görünmemeleri gayet normaldir. Dolayısıyla nasıl ki bizler havayı görmememize rağmen inkâr etmiyor ve varlığını kabul ediyoruz. Aynen öyle de melekleri veya cinleri görmememiz onların var olmadığı anlamına gelmemektedir. Yani Allah acayip bir madde yaratıp o maddenin unsurlarında özel hususiyetler meydana getirerek bu latif cisimleri yaratabilir.”⁶⁷

Meleklerin şekilden şekle geçmeleri, Allah'ın kudreti dâhilinde olduğu gibi akla uygun sebepleri de mevcuttur. Onlar yaratılışları sayesinde havadan veya esirden istedikleri kadarını alarak onu yoğunlaştırıp istedikleri biçime sokabilirler. Böylelikle bizim elbiselerimizi giydiğimiz gibi onlarda istedikleri şekle bürünürler. Ayrıca nasıl ki maddeler kimyasal bir takım değişime uğradıkları zaman katı-sıvı-gaz gibi şekilde şekle geçebilmektedir. Yani suyun buharlaşması, katı maddelerin gaz, sıvı ve buhar haline dönüşmesi, atomun parçalanıp enerji dalgaları ve kuantlar haline gelmesi, yıldızların kara delikler halinde ortaya çıkmaları gibi tüm bu işlevler görülen âlemden görülmeyene doğru bir faaliyetin olduğunun açıkça bir göstergesidir. Bu çerçevede melekler ve cinler her ne kadar özel yapıları sebebiyle bu âlemde görülmeseler de bu âleme ait elbiseler giyerek bizlere görünmeleri mümkündür.⁶⁸

Özetle el-Cisr, meleklerin kendilerine has yaratılışları sayesinde havadan, esirden veya benzeri bir maddeden istedikleri kadar alıp yoğunlaştırarak istedik-

67 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 176-177.

68 Kuran, meleklerin ve cinlerin bu şekilde bizlere görünmelerini ele alırken “*temessül*” ifadesini kullanmaktadır. “(Hz. Cebrail, Hz. Meryem'e) “tastamam bir insan şeklinde temessül etti (göründü)” (Meryem, 19/17).

leri şekle soktuklarını ve o şekli bir elbise gibi giyip insanlara o şekil üzeri göründüklerini ifade etmiştir.⁶⁹

Ayrıca diğer bir önemli husus da bu varlıkların, insan gücünün sınırlarını aşabilmeleridir. Bu konuyu şöyle açıklayabiliriz: Bilim adamlarının araştırdıkları birçok enerji kaynağı vardır. Atom santralleri, barajların kabiliyetini aşır ürettikleri enerjiyle maddeyi harekete geçirmeleri, lazer ışını ve keşfedilmeyi bekleyen daha pek çok şey, hayatın her sahasında madde üzerinde etkisini göstermektedir. Demek oluyor ki, görülmeyen kuvvetler, madde üzerinde karşı konulmaz bir hâkimiyete sahiptirler. Melek ve cinlerin insan gücünün yetmediği işleri yapabilmeleri de bu çerçevede değerlendirilmelidir. Koca ağaçları kökünden söken fırtınalar ve tonlarca ağırlı çeken elektrik kuvvetinin tesirleri göz önünde bulundurulduğunda meleklerin ve cinlerin bu durumlarında şaşılacak bir şey kalmaz.

Bu varlıklar olağanüstü bir hız ve hareket kabiliyetine sahiptirler. El-Cisr bu durumu şöyle açıklamaktadır; “İçinde yaşadığımız şu âlemde cisimlerin kendilerine has düşme ve hareket hızları vardır. Ses ile ışığın hızı bunun bariz bir örneğidir. Meleklerin uzun mesafeleri bir anda aşmalarına gelince, akıl açısından buna hiçbir engel yoktur. Zira hareketin hızı herhangi bir sınır ile çevrili değildir. Işığın hızı bunun en bariz örneğidir. Güneş ile aramızda 90.000.000 milden (145.000.000) fazla mesafe olduğu halde güneş ışığı yaklaşık sekiz dakika bizlere ulaşmaktadır. Ancak burada şöyle bir itiraz gelebilir; ışık hareket ve araz cinsinden olup cisimler için ölçü olmaz. O takdirde biz de düşme kanununu dikkate alırız. Zira bir cismin yere düşme hızı ilk saniyede 16 ayaktan (5 m.) biraz fazla olur. Ancak cismin düşüşü güneşe doğru olursa ilk saniyede hızı 450 (142 m.) geçer. Daha sonraki her saniyede ilk saniyede düştüğü miktarın o saniyenin karesiyle çarpımından elde edilecek sayıya eşittir.”⁷⁰

“*O Centauri*” ismi verilen dünyaya en yakın yıldızın ışığı bize 4,3 ışık yılında gelir. Işığın saniyedeki hızı üç yüz bin km.dir. Son yıllarda yapılan araştırmalara göre dünyaya en uzak yıldızın ışığı da 15 milyar ışık yılında gelir.⁷¹ Yine aynı şekilde Jüpiter gibi büyük bir yıldızın saatte 30.000 mil (48.270 km) mesafe kat etmesi ki bu top güllesinin yaklaşık 80 katı hıza tekabül etmektedir. Böylelikle insanın her nefesinde 9 mil (14.5 km) mesafe kat etmiş olur. Jüpiter dünyadan 1400 defa büyük olmasına rağmen böyle devasa bir hız ile hareket edebiliyorsa

69 Cisr, *er-Risâletü'l-Hamîdiyye*, 323.

70 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 179-180.

71 Cengiz Yalçın, Nuray Büjet, *Modern Fizik ve Atom Fiziği*, (İstanbul 1981), 130.

ki bu hızı ona veren güç Yüce Allah'tır. O takdirde meleklerle de Yüce Allah'ın böyle bir güç vermesi onun kudretinin dışında değildir.⁷²

Ancak burada yine şöyle bir itiraz gelebilir; “Jüpiter’in ve düşen cisimlerin hız hareketi çekim kanunu vasıtasıyla” El-Cisr, bu itirazı şöyle cevaplandırılmaktadır; “Âlemde kendisine çok büyük fiiller nispet ettiğiniz çekim kanunu nedir? İşte bunun hakikatini anlatmakta aciz kalırlar. Zira bunlar akıllarına şaşkınlık veren olayları bir sebebe bağlamak için bu kanunu ortaya atarlar. Bizde çekim kanununu kabul etmekle beraber onlara diyoruz ki; cisimlere bu özelliği veren, âlemde çok büyük acayip fiilleri var eden, kâinata mükemmel bir düzen veren ve onu hikmetlerle donatan kimdir? Elbette Allah'tır. Yukarıda melekler hakkında zikrettiğimiz özellikler cinler hakkında da geçerlidir.”⁷³

2.8. Yağmur

Yağmurun oluşumu kısaca; “yerden ve bilhassa denizlerden yükselen buharların soğuk hava tabakalarına yükselmesi, soğğun tesiriyle orada toplanması ve daha sonra yeryüzüne inmesi” şeklindedir.⁷⁴ Bu husus Kuran'da şöyle ifade edilmektedir; “O Allah'tır ki, rüzgârları gönderir de onlar, bulutu savurur. Sonra Allah o bulutu gökte dilediği gibi yayıp döşer, onu parça parça eder. Nihayet sen onun arasından yağmurun çıktığını görürsün. Sonra onu kullarından dilediğine ulaştırdığında onlar, müjde almış gibi sevinirler. (er-Rûm, 30/48).

Kuran'da yağmurun yağmasıyla ilgili ayetleri iki kategoride değerlendirebiliriz. Birincisi yağmurun gökten yağdığını ifade eden ayetler,⁷⁵ ikincisi yağmurun bulutlardan yağdığını ifade eden ayetler.⁷⁶

Aksi kesin aklî bir delil bulunmadıkça dini delillerden ilk anlaşılan açık manalar kabul edilmelidir. Bu delillere aykırı görünen açık manaları münasip bir şekilde te'vil edip yorumlamak gerekir. Bu çerçevede mezkûr durumu şöyle açıklayabiliriz: “Yağmur gökyüzünden önce bulutların üzerine iner ve daha sonra bulutlardan yeryüzüne düşer” dolayısıyla ayetler arasında herhangi bir uyumsuzluk veya paradoks söz konusu değildir. Zira bazı ayetlerde ilk iniş yeri olan gökten bahsedilirken, diğer birtakım ayetlerde ise ikinci iniş yeri olan bulutlardan bahsedilmiştir.⁷⁷ Yahut denilebilir ki; Yeryüzüne yağmurun yağması, göğe bağlı birtakım sebeplerdendir. Güneş ısı da bu sebeplerdendir. Çünkü yerin derinlik-

72 Cisir, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 179-180.

73 Cisir, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 180.

74 Cisir, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 183.

75 Bknz. el-Furkan, 25/48.

76 Bknz. en-Neb'e, 78/14.

77 Cisir, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 183-184.

lerinden, deniz ve ırmaklardan su moleküllerini atmosfere doğru yükselten şey ısıdır. Bu durumda hakikatte yağmur buluttan yağıyor olsa da, sebep olması bakımından mecazen gökyüzünden bahsedilmiş olması mümkündür.⁷⁸ Said Nursî ise *السَّمَاءِ مِنْ* ile *وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ* ayetini tefsir ederken *جهة* kelimesinin mukadder olduğunu ve böylelikle yağmurların semâ cirminden değil, semâ cihtinden nâzil olduğunu ifade etmiştir.⁷⁹

El-Cisr, Ahmet er-Rufaî'nin bu hususta şöyle dediğini nakleder: “Yağmur iki kısımdır. Biri asıl kaynağı gökyüzü olan yağmur ki yeryüzünün yeşermesine olanak tanıyan budur. Diğeri ise yeryüzünden buharlaşan suyun gökyüzüne çıkması ve oradan da tekrar yeryüzüne inen sudur ki bu yağmur ile yeşerme sözü konusu değildir”⁸⁰ Bu sebeple olması muhtemeldir ki yerde yeşeren otların diğeri bir adı da “sema”dır. Zira onlar gökteki yağmurun etkisiyle oluşmaktadır.⁸¹ Ancak Mütekaddimun ve Müteahhirun filozoflar bunu reddederek yağmurdan sadece yeryüzünden gökyüzüne çıkan buharlardan oluştuğunu savunmuşlardır.⁸²

Dünya üzerindeki canlı yaşamı için suyun varlığı son derece önemlidir. Suyun oluşmasındaki etkenlerden bir tanesi de atmosferin katmanlarından biri olan troposfer'dir. Troposfer tabakası okyanuslardan yükselen su buharını yoğunlaştırarak yeryüzüne yağmur olarak geri döndürür. Tarık Sûresi'nin 11. ayetinde gökyüzünün “geri döndürücü” özelliğinden bahsedilir: “Dönüşlü olan göğed olsun” (et-Tarik, 86/11). Kuran meallerinde “dönüşlü” olarak tercüme edilen kelime, “geri çeviren” ya da “geri döndüren” anlamına gelmektedir. Bilindiği gibi Dünya'yı çevreleyen atmosfer pek çok katmandan oluşur. Her katmanın, canlılığın yararına yönelik önemli bir görevi vardır. Yapılan incelemeler sonucu her tabakanın kendisine ulaşan madde ya da ışınları uzaya ya da yeryüzüne geri döndürme özelliklerinin olduğu anlaşılmıştır.⁸³

2.9. Gök Gürültüsü, Şimşek, Yıldırım Gibi Astronomik Olayların Hakikati

Gök gürültüsü, şimşek, yıldırım gibi astronomik olayların hakikatının ne olduğu hususuna dair sorulan soruya el-Cisr şöyle cevap vermektedir: “Müteahhirun filozofları bulutlardaki elektronik mekanizmaların etkisiyle bu tür şeylerin meydana geldiğini ifade etmişlerdir. Bu, gaibin şahide kıyası gibidir. İslâm âlim-

78 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 184.

79 Nursî, *Işârâtü'l-I'câz*, 1209.

80 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 184.

81 İbni Münzir, *Lisanu'l-Arab*, 14: 399.

82 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 184.

83 Geniş bilgi için bknz. Erman Kazar, *Kuran'ın Allah'ın Geldiğinin Delilleri*, (İstanbul 2018), 160-161.

leri arasında ise bu husus tartışmalıdır. Kimileri *Ra'd*'in bulutların sevkiyatından sorumlu melek olduğunu, kırbaçıyla bulutları sevk etmek için vurduğunda çıkardığı sese *Ra'd*, çıkardığı ışığa *Bark* ve kızgınlığı şiddetlendiğinde ağzından çıkardığı ateşe ise *Saika* dendiğini savunmuş ve bu hususu destekleyici birtakım ahad hadisleri delil olarak öne sürmüşlerdir. Hasan el-Basrî (v. 110/728) gibiler ise bunların Allah'ın yaratmış olduğu varlıklar olduğunu ve melek olmadığını söylemiştir. Kimileri ise tüm bunların gökyüzündeki bulutların çarpışması sonucu meydana gelen doğa olayları olduğunu savunmuştur. Bu olaylar sonucu çıkan sese *Ra'd*, ortaya çıkan ışığa *Bark*, yakıcı ve yok edici ateşe ise *Saika* denmiştir. Kādî Beyzâvî (v. 685/1286) gibi âlimler bu görüşü tercih edip makul olanın bu olduğunu ifade etmişlerdir.⁸⁴

Birinci taifenin delil olarak sunduğu hadisler sahih olmadığından dolayı onların iddialarını kabul etmek zorunda değiliz. Ancak tüm bunlarla beraber Ahad dahi olsa hadislere muhalefetten kaçınılmalıdır. Zira Yüce Allah'ın kudreti göz önünde bulundurulduğunda bir melek yaratması ve onu bu tür işlerle muvazaf kılmasına engel olacak şey nedir ki? Bilim tüm bu olanların gerçekten sadece bulutların çarpışması sonu ortaya çıkan doğa olayları olduğunu katî delillerle ispat ederse o takdirde mevcut hadisler te'vil edilerek ortada herhangi bir problem kalmayacaktır. Zira meleklerin varlığı, bu işleri tedbir etmeleri ile bulutların çarpışması ve bu tür doğa olaylarının meydana gelmesi arasında herhangi bir çelişki yoktur. Bu hususa dair diğer bir örnek *وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ* "Yeryüzü kıyamet gününde bütünüyle O'nun elindedir. Gökler de O'nun (c.c) eliyle (kudretiyle) dürülmüştür" ayetidir. Zira bu ayetin zahirî manasını baz alarak açıklamaya çalışmak mümkün değildir. Böylelikle ayeti "oysaki bütün yeryüzü Kıyamet günü O'nun (c.c) tasarrufundadır; gökler ise O'nun (c.c) kudret eliyle dürülmüştür" şeklinde te'vil etmek gerekir. Çünkü Yüce Allah'ın bir sıfatı da Muhalefetun li'l-Havadîs (yarattıklarına benzemeyen) olmasıdır.⁸⁵

2.10. Şeytanların Recmedilmesi

"And olsun biz, en yakın göğü kandillerle donattık. Onları şeytanlara atılan taşlar yaptık" (el-Mülk, 67/5) ayetine gelince el-Cisr, burada şöyle bir sorunun kafaları karıştırabileceğini ifade ediyor: Bilim adamları yıldızların dünyadan katbekat büyük olduğunu tespit etmişlerdir. Böyle olduğu halde nasıl olurda yıldızların Dünya'ya düştüğünü görmüyoruz. Bu durumda yeryüzünün bütünüyle paramparça olması gerekmez mi?⁸⁶

84 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 185.

85 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 185-186.

86 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 187.

El-Cisr, ayetlerde kastedilen şeyin yıldızların bizzat kendisi olmadığını, kastedilenin bu yıldızlardan kopan parçacıklar olduğunu yada yıldızların büyük ve küçük olmak üzere iki kısım olduğunu ayette kastedilenin ise küçük yıldızlar olduğunu söylemiştir.⁸⁷

2.11. Hz. Havva'nın Yaratılışı

Üzerinde tartışılan bir diğer hususta Hz. Âdem, Hz. Havva ve Hz. İsa'nın yaratılış biçimleridir. Bunlardan ilki Hz. Âdem'in yaratılışıdır. Yüce Allah onu annesiz ve babasız bir şekilde topraktan yaratmıştır. Kuran, bu hususu bizlere açık bir şekilde bildirmektedir.⁸⁸ İnsan, müstakil olarak yaratılmış bir cinstir. Dolayısıyla İstifa-i tabiî'ye (natürel seleksiyona) uğrayarak cinslerin değişmesi neticesinde tekâmül etmiş bir varlık değildir. Kısacası Hz. Âdem'in annesiz babasız bir şekilde topraktan yaratılması akıl ile ispat edilecek bir şey olmayıp tamamen mucizedir. Bazı filozoflar ise tüm bunları reddederek durumu evrim teorisi ile açıklamaya çalışmıştır. Evrim teorisi, canlıların oluşumunu ve gelişimini evrimleşme süreciyle açıklamaya çalışan ve yaratılışa karşı çıkan felsefî görüştür.⁸⁹ Ancak bu teori İslâm âlimleri tarafından kabul görmeyip reddedilmiştir.

El-Cisr, Hz. Havva'nın yaratılışının da bu çerçevede değerlendirilmesi gerektiği kanaatindedir. Ona göre her ne kadar bazı âlimler Yüce Allah'ın, Havva'yı Âdem'den değil de onun cinsinden yani insan cinsinden yaratmış olduğunu iddia etse de âlimlerin çoğu Havva'nın, Âdem'in sol kaburga kemiğinden yaratılmış olduğu kanaatindedir. Dolayısıyla Hz. Havva annesiz ve babasız bir şekilde sadece bir erkekten yaratılmıştır. Hz. İsa'nın durumu da buna benzemektedir. Zira kendisi de babasız bir şekilde sadece bir kadından yaratılmıştır. Tüm bunlar yüce Allah'ın kudreti göz önünde bulundurulduğunda gayet normaldir. Çünkü insanoğlunu saf bir su damlasından bir erkek ve bir bayandan yaratan Allah'ın mezkûr isimleri de istediği şekil üzere yaratması mümkündür. Zaten tüm bu değişik yaratılış şekillerinde insanoğlu için bir mesaj vardır. O da şudur ki, yüce Allah tüm bu değişik yaratılış şekilleriyle insanoğluna kendisinin her şeye her türlü yaratma şekline gücünün yettiğini, dilediğini isterse sadece erkek veya kadından, isterse erkek ile kadından beraberliğinden, isterse de sadece topraktan yaratmaya kadir olduğunu göstermektedir. Buna engel olabilecek hiç bir güç yoktur.⁹⁰

87 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 187-188.

88 İlgili ayetler için bkz. Hicr, 15/26; Rahman, 55/14; Secde, 32/7; Mü'minun, 23/12; Tâhâ, 20/55; Saffat, 37/11.

89 Mehmet Bayraktar, *Tekâmül Nazariyesi, DİA.*, 40: 337.

90 Cisr, *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*, 189-190.

SONUÇ

El-Cisr'in eseri kaleme alırken benimsemiş olduğu temel ilke; Allah'ın gönderdiği Kuran ile bilimin kesin delillerle ortaya koyduğu veriler arasında herhangi bir çatışmanın olmadığıdır. Şayet bazı durumlarda böyle bir çatışma varmış gibi görünüyor ise bu durum; ya naslar hakkında yapılan yanlış bir tefsir'den ya da zann üzere kurulu bilimsel verilerden kaynaklanmaktadır.

Kuran, beşer sözü değil, Yüce Allah'ın kelimadır ve bu husus farklı alanlardan birçok kesin delille "birleşmeli tümevarım" (consilience of induction) ispat edilmiştir. El-Cisr, bilim ile vahyin kuvvetli bir ilişki içerisinde olduğunu, katî ve aklî delillerle ispat edilip ortaya konan hususlar her ne kadar zahiren naslar ile çatışıyor gözükse de aslında ortada herhangi bir çelişkinin olmadığını ve bu durumda yapılması gerekenin mevcut nasların vakıya uygun ve münasip bir şekilde te'vil edilmesi olduğunun altını çizmiştir.

Ayrıca şeriatın asıl gayesinin kozmolojiyi çözmek olmadığını altını çizen el-Cisr, cahiliye dönemindeki bir Arap bedeviye dünyanın yuvarlak olup yüksek bir hızla hareket halinde olduğunu ispatlamanın mümkün olmayacağını tam tersine bu iddianın bedeviyi Hz. Peygamberin davasından daha da uzak tutacağını ifade etmektedir. Tüm bunlarla beraber el-Cisr, astronomların dahi hatadan masum olmadıklarını ve geçmişte olduğu gibi günümüzde de onların bazen hata edip yanlış veriler ortaya koyabileceklerini ifade etmiştir.

KAYNAKÇA

Baş, Erdoğan. Sema. *DİA.*, 36,: 454.

Bayraktar, Mehmet. Tekâmül Nazariyesi. *DİA.*, 40: 337.

Beydavî, Nasiruddin Ebu Said Abdullah b. Muhammed eş-Şirazî. *Envaru't-Tenzîl ve Esraru't-Tevîl*. thk. Muhammed Abdurrahman. Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut h.1418.

Cisr, Hüseyin. *el-Husûnü'l-Hamîdiyye li'l-muhâfaza 'ale'l-'akâ'idi'l-İslâmiyye*. Tashih, Rıdvan Muhammed. el-Mektebetu't-Ticariyyeti'l-Kubra, Ezher h. 1351.

----- *er-Risâletü'l-Hamîdiyye fî Hakîkati't-diyâneti'l-İslâmiyye ve Haqqıyyeti'ti'-ş-şer'î'ati'l-Muhammediyye*. ter. Manastırlı İsmail Hakkı. İstanbul 1980.

Çelebi, İlyas. el-Husûnü'l-Hamîdiyye. *DİA.*, 18: 419.

----- Hüseyin el-Cisr. *DİA.*, 18: 537.

F. L. Breuseh. Genel ve Anorganik Kimya. çev. Prof. Dr. E. Ulusoy. İstanbul 1976.

Fuad, Abdalbaki Muhammed. *Mucemul-mufehres li elfazil-Kuranil-Kerim*. Darul-Hadis, Kahire, 2001.

İbni Mace, Ebu Abdillah. *Babu's-sevadi'l-'azam*. thk. Muhammed Fuad Abdalbakî. Daru İhyai'l-Kutubi'l-Arabiyye, y.y., ts.

İbni Münzir Muhammed b. Mükrim b. Ali el-Ensârî. *Lisanu'l-Arab*. Daru Sadır, Beyrut h.1414.

Kazar, Erman. *Kuran'ın Allah'tan Geldiğinin Delilleri*. İstanbul 2018.

Kehhale, Amr b. Rıda b. Muhammed. *Mucemu'l-müellifin*. Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrût h.1408.

Kurnaz, Cemal. Felek. *DİA.*, 12: 306.

Kutluer, İlhan. Felek. *DİA.*,12: 303.

Razî, Ebu Abdillah Muhammed b. Amr Fahreddin. *Mefatihü'l-Ğayb (Tefsîru'l-Kebîr)*. Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut h.1420.

Tamir, Muhammed Mahmud. *Mehhecu eş-Şeyh Muhammed Reşid Rıza fi'l-akide*. Daru Macid Asîrî, y.y., h.1425.

Unat, Yavuz. Yer. *DİA.*, 43: 478.

Uraz, Murat. *Türk Mitolojisi*. Mitologya Yayınları, İstanbul 1992.

Yalçın, Cengiz, Nuray Büjet. *Modern Fizik ve Atom Fiziği*. İstanbul 1981.

Zamahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Amr Carullah. *el-Keşşaf an Hakaiki Ğavamidi't-Tenzîl*. Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut h.1407.

Zebîdî, Muhammed b. Muhammed Murtaza. *Tacu'l-Arûs min Cevahiri'l-Kamûs*. Daru'l-Hidaye, y.y., t.s.

Ziriklî, Hayruddin b. Mahmud b. Muhammed. *el-A'lam*. Daru'l-İlmi li'l-Melayîn, y.y., 2002.